

Ялызması һықуқунда

ELNARƏ İLHAM QIZI TAĞIYEVA

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
BİR SAYININ SÖZ YARADICILIĞINDA ROLU

5706.01 - Azərbaycan dili

Филолоэийа цзря фялсяфя доктору елми дяряъяси
алмаг цчцн тягдим едилмиш диссертасийанын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

BAKİ - 2014

Диссертасийа Бақы Дювлят Университетинин Азырбайъан дилçилиуи кафедрасында йериня йетирилмишдир.

Елми рящбяр: *филолозийа үзрә елмляр доктору,
профессор*

Тофиг Мүзәффәр оьлу ЩАСІҮЕV

Рясми оппонентляр: *АМЕА-нын мұхбир цзвц,
филолозийа цзря елмляр доктору,
профессор*

Низами Гулу оьлу ЫЯФЯРОВ

*филолозийа цзря елмляр доктору,
профессор*

Язизхан Вяли оьлу ТАНРЫВЕРДИЙЕV

Апарыгы мцяссися: **Эянъя Дювлят Университетинин
Азырбайъан дили кафедрасы**

Мцдафия «28__» _03__ 2014-гү ил саат «__»-дя Бақы Дювлят Университети няздиндя филолозийа цзря елмляр доктору вя фялсәфя доктору диссертасийаларынын мцдафиясини кечирян Д.02.181 Диссертасийа Шурасынын иьласында олаьагдыр.

Цнван: АЗ 1148, Бақы, З.Хялилов кчяси, 23, Бақы Дювлят Университети, ясас бина, ЫЫ мяртябя, Видеоконфранс отаы.

Диссертасийа иля Бақы Дювлят Университетинин китабхана-сында таныш олмаг мцмкцндцр.

Автореферат «__» _____ 2014-гү илдя эюндярилмишдир.

**Д.02.181 Диссертасийа Шурасынын
елми катиби, филолозийа цзря
елмляр доктору, профессор:**

Т.Щ.ЩЦСЕЙНОВ

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq leksika sahəsində geniş miqyaslı işlərin yaranmasına baxmayaraq, söz yaradıcılığı ilə bağlı əsaslı tədqiqat işləri 60-cı illərdən başlayır. 1960-cı ildə S.Cəfərovun “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” adlı irihəcmli və sanballı monoqrafiyası Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini, xüsusən də dilimizin lüğət tərkibinin təkamül yolunu müəyyənləşdirmək, söz yaradıcılığı prosesini tam ardıcılıqla izləmək, sözyaratma yollarını izah etmək baxımından çox dəyərli bir əsərdir. Bundan sonra Azərbaycan dilində söz yaradıcılığına həsr olunmuş çoxlu sayda tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdır və indi də bu işlər davam etməkdədir.

Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi və söz yaradıcılığı prosesi müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq edilmişdir. Bəzi əsərlərdə dilin zənginləşməsi ümumi aspektdə bütün sferası ilə öyrənilmiş,¹ ikinci qrup əsərlərdə söz yaradıcılığı müxtəlif üsullar əsasında tədqiq edilmişdir.² Söz yaradıcılığı yalnız nəzəri aspektdə deyil, habelə konkret sahələrlə, o cümlədən müvafiq nitq hissələri, şükilçi morfemlərlə bağlı, habelə konkret zaman çərçivəsində tədqiqat materialı olmuşdur. Amma etiraf edək ki, ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir say söz yaradıcılığının müstəqil tədqiqat obyektinə və materialına olmamışdır. İ.F.Sokolov göstərir ki, sözün morfoloji quruluşu və söz yaradıcılığı ilə bağlı zəngin və rəngarəng tədqiqatlar olsa da, təbii olaraq, bu sahədə öz həllini tapmayan məsələlər çoxdur.³

Məlumdur ki, leksik vahidlərin hamısının söz yaradıcılığına münasibəti eyni deyil. Hər hansı bir sözün söz yaradıcılığında iştirakı və onun cəmiyyət həyatındakı rolu təfəkkürlə çox bağlıdır. Saylar insan həyatının ayrılmaz parçasıdır; müasir həyatımızın elə sahəsi yoxdur ki, oranı say olmadan təsəvvür edək. Xüsusilə, kompüter əsrində sayın cəmiyyətdəki rolu durmadan artır. Belə bir

¹ Dəmirçizadə Ə. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı: APİ,1965; Məmmədov N.N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı: ADU, 1958; Cəfərov S.Ə. Dilimizin lüğət tərkibi və inkişaf yollarına dair//Azərbaycan məktəbi, №1, Bakı, 1945, s.15-19; Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU,1960; Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesinin əmələ gəlməsi və inkişafına dair//Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, №1, Bakı, 1977, s.71-75.

² Мамедов Н.А. Интернациональные слова европейского происхождения в современном азербайджанском литературном языке. Автореф. канд. дисс., Баку, 1966; İsrailova D.R. Müasir Azərbaycan dilində bəzi sözlərin leksik-semantik inkişafı // Azərb. SSR EA Xəbərləri, №3. Bakı, 1979, s.79-83; İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı: Elm,1986; Велиев Э.З. Словообразование в современном азербайджанском языке на базе русско-интернациональной лексики. Автореф. канд. дисс. ... док.филол. наук. Баку, 1985.

³ Соколова С.А. К проблеме историко-этимологической обусловленности соотношения синхронной морфемной членности и словообразовательной производности слов // Вопросы словообразования лексикологии и стилистики романо-германских языков. Куйбышев, 1974, с. 138.

zamanda sayların söz yaradıcılığında fəal iştirak etməsi təbiidir. Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, “bir” sayının iştirakı ilə mürəkkəb sözlərin yaranması qədim tarixə malik olsa da, “müasir ədəbi-bədii dilimizdə çox geniş yer tutmuş və getdikcə çoxalmaqda”dır.¹

Zəngin semantik özəllikləri olan “bir” sayı söz yaradıcılığının ən aktiv leksik vahidlərdəndir. Belə ki, bu sözün iştirakı ilə müasir dilimizdə 370-ə qədər söz yaranmışdır. Bu sözlər içərisində ümumişlək olanlarla yanaşı, dialekt sözləri və terminləri də vardır ki, bu da həmin sözün istifadə arealının nə qədər geniş olduğunu bir daha göstərir. Bu qədər böyük bir areala və zəngin tərkibə malik olan bu layın öyrənilməsi özü böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu məsələnin ayrıca dissertasiya mövzusu kimi alınmasında əsas məqsəd “bir” sayının söz yaradıcılığında rol və imkanlarını tədqiq edib öyrənmək, bu əsasda isə həmin sayın iştirakı ilə formalaşmış sözlərin dilimizdəki və nitqimizdəki yerini, fikirlərimizin ifadəsində nə dərəcədə əsaslı yer tutduğunu aşkarlamaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələri yerinə yetirməyə çalışmışıq:

- “Bir” sayının morfoloji yolla söz yaradıcılığında iştirakını izləmək və bu sahədə məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilərin rolunu müəyyənləşdirmək;

- “Bir” sayının sintaktik yolla söz yaradıcılığında iştirakını izləmək və hansı komponentin daha çox bu sözlə ifadə olunduğunu, o cümlədən bunun səbəbini aydınlaşdırmaq;

- “Bir” sayının iştirakı ilə hansı nitq hissələrinin yarandığını, bunlardan hansının daha üstün olduğunu dəqiqləşdirmək;

- “Bir” sayının iştirakı ilə formalaşmış sözlərin leksik-semantik təsnifatını vermək, bu sözlərin daha çox həyatın hansı sahəsi ilə bağlı olduğunu üzə çıxarmaq;

- Termin yaradıcılığında “bir” sayının rolunu üzə çıxarmaq və bu yolla yaranan sözlərin bəzilərinin ümumişlək və ya termin kimi işlənməsinin spesifikasiyasını açmaq;

- “Bir” sayının frazeoloji birləşmələrin yaradılmasında rolunu və imkanlarını müəyyənləşdirmək;

- “Bir” sayı və bu sayın iştirakı ilə formalaşmış sözlərin üslubi mövqeyini aşkarlamaq, onların emosional-hissi fikir və duyğuların ifadəsindəki rolunu müəyyənləşdirmək, bu əsasda həmin sözlərdə qismən də olsa, çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik kimi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat işi müasir dil faktları əsasında olduğu üçün burada təsviri metod tətbiq edilməklə yanaşı, sinxron araşdırma üsulundan və statistik metoddan da istifadə edilmişdir. Bəzən tarixi ədəbi dil materiallarına və digər türk dilləri materiallarına da müraciət edildiyi üçün tarixi-müqayisəli metoddan da bəhrələnmişdir.

¹ Cəfərova Ə.Ə. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin semantik təsnifi: Fil.ilm.namiz. dis.... avtoref. Bakı: 1995, s. 7

Tədqiqatın obyektı və mənbələri. Tədqiqat işinin obyektı müasir Azərbaycan dilində “bir” sayının özü və bu sözün iştirakı ilə formalaşmış düzəltmə, mürəkkəb söz və ifadələr, termin və frazeoloji birləşmələrdir. Tədqiqat işini uğurla həyata keçirmək üçün “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”, 4 cildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, “Azərbaycan dialektoloji lüğəti (I cild)”, müxtəlif müəlliflərin hazırladığı frazeologiya və termin lüğətlərindən, habelə tarixən və müasir dövrümüzdə yazılmış bədii əsərlərdən mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dilimizin zənginliyini, ifadə imkanlarının genişliyini, təfəkkür və gerçəkliklə sıx bağlılığını daha dərinlən öyrənmək üçün dilin bütün qatlarına baş vurmaq, hər bir dil vahidinin dildə və dil sistemində oynadığı rolu aşkarlamaq, o cümlədən bu sistemdə yerini, əhəmiyyətini üzə çıxarmaq gərəklidir. Bu cəhətdən dilimizdə işlənmə tezliyi və areal genişliyi ilə, habelə söz yaradıcılığında son dərəcə böyük fəallığı ilə seçilən “bir” sayının, onun iştirakı ilə yaranmış sözləri, ifadələri, hətta frazeoloji birləşmələri tədqiq edib öyrənmək, bu sözlərin yaranma yol və üsullarını araşdırmaq, bu əsasda həmin sözlərin dilimizdə, ünsiyyətimizdəki yeri və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək dilçiliyimiz qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir. Bu tədqiqat işi məhz belə bir vəzifəni həyata keçirməklə elmi yeniliyi təmin etmişdir. Bir leksik vahidin dildə həyata keçirdiyi çox böyük və dəyərdim ki, dilin zənginləşməsində təsəvvür edilməyəcək dərəcədə oynadığı əsaslı rolu tam və ətraflı şəkildə üzə çıxarmaq, düşünürəm ki, tədqiqat işinin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Söz yaradıcılığına aid bir sıra mübahisəli məsələlərin, hətta leksika və semasiologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi zamanı irəli gələn və ya üzə çıxan bəzi problemlərin, məsələlərin nəzəri baxımdan həllində bu tədqiqat işinin əhəmiyyəti ola bilər. Digər tərəfdən isə, tədqiqat işində əldə edilmiş elmi nəticələr dərslərin, dərslər vəsaitlərinin daha mükəmməl hazırlanmasına öz töhfəsini verə bilər, çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik, frazeologiyaya dair yazıla biləcək əsərlərdə, tədqiqat işlərində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobeiası və nəşri. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları elmi seminar və konfranslarda məruzə edilmiş, həm respublikamızın, həm də bəzi xarici ölkələrin dövrü mətbuat və məcmuələrində, “Xəbərlər”ində dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edən 9 məqalə çap olunmuşdur.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, əlavə (lüğət) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış və elmi yeniliyi şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, nəzəri və praktik

əhəmiyyətindən, tədqiqat zamanı istifadə olunan metod və mənbələrdən bəhs olunmuş, işin aprotasiya və quruluşu barədə məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Müasir Azərbaycan dilində “bir” sayından yaranan nitq hissələri**” adlanır. Səkkiz yarımfəsilədən ibarət olan bu fəsilə “bir” sayının iştirakı ilə formalaşmış sözlərin leksik-semantik təsnifatı verilmişdir.

I fəslin birinci yarımfəslı “**Bir**” sayının iştirakı ilə yaranan isimlər” adlanır. “Bir” sayının iştirakı ilə müasir Azərbaycan dilində həm düzəltmə, həm də mürəkkəb isimlər yaranır. Bu yolla yaranan mürəkkəb isimlər kəmiyyət etibarını ilə düzəltmə isimlərə nisbətən böyük üstünlük təşkil edir. “Bir” sayı əşyavilik anlayışına malik deyil və elə buna görə də bu sözdən düzəltmə isim yaradıcılığı çox məhsuldar deyil. Dilimizdə bu yolla yaranan üç ismi misal göstərmək olar: **birlik, birləşmə, birincilik**.

“Bir” sayının iştirakı ilə formalaşan mürəkkəb isimlər dilimizdə kifayət qədərdir. Bunun səbəbi “bir” sayının müxtəlif semantik xüsusiyyətlərə malik olması və bu baxımdan da müxtəlif semantikəli sözlərlə birləşə bilmə qabiliyyətinin olmasıdır. Bu yolla yaranan mürəkkəb isimlər zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Bunları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1) İki və ya üç komponentdən ibarət olan mürəkkəb isimlərin komponentlərindən biri “bir” sayıdır. Quruluş baxımından belə təsnif etmək olar:

a) Birinci komponenti “bir” sayı olan isimlərin bir hissəsi iki sadə sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “**Birgöz, birdaş, birdüymə**” mürəkkəb isimləri bu tiptəndir. Bu tiptən olan digər sözlərin ikinci komponentində **-lı** şəkilçisi iştirak edir: **birdəpəli(lər), birdırnaqlı(lar), birəlli**. Məlumdur ki, **-lı** şəkilçisi həm isim, həm də sifət düzəldən şəkilçidir. Dilimizdə **-lar** isimdə cəm, fəldə şəxs şəkilçisi kimi işlənməsinə baxmayaraq, bəzən çoxluq anlayışında müvafiq məzmunlu isimlərin yaradılmasında iştirak edir. Dilimizdə bu yolla daha çox biologiyaya aid terminlər yaradılır.

İkinci komponenti düzəltmə quruluşlu olan mürəkkəb isimlərin ən zəngini iki leksik şəkilçinin iştirakı ilə formalaşanlardır. Bu tip mürəkkəb isimlərin çoxunda ikinci komponentə əvvəl sifət düzəldən **-lı** şəkilçisi, sonra isə **-lıq** şəkilçisi artırılır. Bu sözlərin bəzisi termin səciyyəlidir. Məs: “**Bircinslilik, birhəcalıq, birvalentlilik**” sözləri bu qəbildəndir. Bu tip mürəkkəb isimlərin digər hissəsi isə mücərrəd anlayış ifadə edir: **biryaşlıq, birmənəliq, birfikirtilik, birtiplilik**. Üçüncü tiplərdə əşyavilik anlayışı nisbətən güclü olur. Buraya “**biroxluluq, bircildlilik, bircərgəlilik, birarvadlıq, birevlilik**” kimi sözlər daxildir.

b) İkinci komponenti “bir” sayından ibarət olan mürəkkəb isimlər dilimizdə azdır. Onlar mürəkkəb sözlər olsa da, əksəriyyətinin formalaşmasında **-lıq** şəkilçisi fəal rol oynayır. Bu qrupa daxil olan “**ağzıbir**” sözü iki mənada işlənir: 1) sözübir, dilibir, müttəfiq; 2) tək bir çıxışı olan yer, həbsxana.¹ Əslində ədəbi dil faktı

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 73

olmayan bu söz dialektlərimizdə də müxtəlif anlamda işlədilir. Belə ki, bu söz Kürdəmir və Qazax rayonlarında “pəyə” mənasındadırsa, Salyan rayonunda “həbsxana” mənasındadır.¹

Ədəbiyyatşünaslıq termini kimi dilimizdə işlənən və “hər misrası on bir hecadan ibarət olan şeir ölçüsü” mənasını bildirən **“onbirlik”** sözü də məhz bu üsulla meydana çıxmışdır. Bu söz **“onbir”** tərkibi sayına **-lik** şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır. **“Əlbirlik”** ismi də **“əlbir”** sifətindən (zərf də ola bilər) **-lik** şəkilçisinin köməyi ilə yaranmışdır. Bu söz “birlikdə iş görmə” mənasındadır.

İki komponentli mürəkkəb isimlərin bir hissəsində ikinci komponent düzəltmə söz olur. İkinci komponentin düzəltmə quruluşu müxtəlif formada özünü göstərir. Bir qisimdə ikinci komponentdə yalnız bir leksik şəkilçi iştirak edir. Bu tip sözlərin böyük çoxluğunda ikinci komponentdə **-lıq** şəkilçisi olur. Məs: *bircildlik, birmanatlıq, əlbirlik, dilbirlik, canbirlik, sözbirlik, bircürlük*. Bu misallarda əşyavilik ilə əlamətlilik anlayışı vəhdətdə çıxış edir.

c) **Üçkomponentli mürəkkəb isimlər.** Tərkib hissələrindən biri “bir” sayından ibarət olan bu tip mürəkkəb isimlər dilimizdə çox məhduddur. Buna biz yalnız iki misal nümunə gətirə bilərik: *birbaşakeçmə, onbirmərtəbə*. Birinci söz izahlı lüğətdə verilməsə də, mənası aydındır: heç yerdə dayanmadan keçib getmə. İkinci söz isə **“onbir”** tərkibi sayına **“mərtəbə”** sözünün artırılması nəticəsində yaranmışdır.

I fəslin ikinci yarımfəslə **“Bir” sayının iştirakı ilə yaranan sifətlər** adlanır. “Bir” sayından morfoloji yolla yalnız bir sifət yaranır: *birgə*. Bu söz cümlədə işlənmə mövqeyinə görə həm sifət, həm də tərz-i-hərəkət zərfi kimi işləyə bilər. Məs: *Bu gənclər işlərini qurub birgə çalışırdılar* (A.Babayev).

“Bir” sayının iştirakı ilə formalaşan mürəkkəb sifətlərin böyük bir hissəsində ikinci komponent **-lı** şəkilçisi ilə isimdən yaranmış sifətlərdən ibarət olur. Bu sifətlərdə ikinci komponent müxtəlif semantikaya malik olur. Bu semantik özəllik bütövlükdə mürəkkəb sifətin semantik məzmununa təsir edir və müxtəlif mənalara yaradır. Bu tip sifətlər çox rəngarəng olub aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər.

1) **“Bir” sayının iştirakı ilə formalaşan sifətlərin böyük bir hissəsinin adı ilə əlaqədar adlandırılır.** Məs: *“Biryarpaqlı”, “birsimli”, “birmotorlu”* və s. sözlər bu qəbildəndir. Bunların bəziləri bitkilərə aid olub, həmin bitkilərdə yalnız bir ədəd mövcud olan əşyanın adı ilə onu adlandırır: *birtoxumlu, birçəyirdəkli, birçiçəkli* və s., bəziləri isə maşınların, digər texnika vasitələrinin adlandırılması ilə əlaqədardır: *birçarxlı, birtorlu, birsilindri, birmotorlu, birvintli*. Bunlardan sonuncusu digər aparatlara, *“birdişli”* və *“birdişçikli”* sifətləri isə bir sıra mexanika vasitələrinə aid edilə bilər. Bu tipli sözlər yalnız maşın, yaxud digər mexanika vasitələrini deyil, digər əşyaları da əlamətləndirməyə xidmət edir.

¹ Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, s. 16.

Bu tipdən olan digər sözlərdə ikinci komponent kimi bədən üzvləri iştirak edir. Bu mürəkkəb sifətlər canlı bioloji varlıqları bildirdiyi kimi, başqa əşyalara da aid edilə bilər. Məsələn: **birayaqlı, birbarmaqlı, birdırnaqlı, birbaşı**.

Burada bir məsələyə də toxunmaq lazımdır. Belə ki, bu yolla yaranan bəzi sözlər vardır ki, onlar sifət kimi yaranmış və müasir dilimizdə öz ilkin funksiyasını saxlamaqla yanaşı, **-lar²** qrammatik şəkilçisini qəbul edərək substantivləşir və dilimizdə isim kimi, daha dəqiq desək, termin kimi də işlədilir. Məsələn, **"birləpəli", "birdırnaqlı"** sözləri sifətdirsə, bunlara **-lar²** şəkilçisinin qoşulması nəticəsində **"birləpəlilər", "birdırnaqlılar"** terminləri formalaşmışdır.

Üçüncü qisim sifətlərdə əşyanın əlaməti onun zahiri görkəminin hissəsindən ibarət şəkildə meydana çıxır. Bu sözlərin ikinci komponenti əşyanın hissələrdən və ya onun kimi təşkil olduğunu ifadə edir. Buraya **"birqatlı", "birhissəli", "birtəbəqəli", "birkomponentli", "bərbəndli"** kimi sözlər daxildir.

2) İkinci qrup sifətlərin ikinci komponenti isə malikiyyət məzmunu bildirir. Malikiyyətdə olan əşya canlı və cansız ola bilər. Birincilərə misal olaraq, **"biratlı"**, ikincilərə isə **"birevli", "birmənzilli"** və s. göstərmək olar. Bunlardan **"birevli"** sözünü ikinci anlamda "eyni evdə yaşayan" mənasını da bildirir. **"Birmənzilli"** isə yer məzmunlu əşya ilə də əlaqəyə bilər. Məs: **"birmənzilli bina"** və s. Sonuncu məzmununda **"birotaqlı", "biryataqlı", "birpalatalı", "birküçəli"** mürəkkəb sifətləri də misal çəkə bilərik.

3) "Bir" sayı ilə yaranan mürəkkəb sifətlərin bəzilərində ikinci tərəf mücərrəd mənalı isimdən əmələ gələn sifətdən ibarət olur. Belə ki, **"birmənəli", "birmərhələli", "birplanlı", "bircinsli"** sifətləri özləri də bütünlükdə məcazi anlayış ifadə edir. **"Birdərəcəli", "birmənşəli"** və s. sözlərinin ikinci komponentləri mücərrəd anlayış bildirsə də, "bir" sayı ilə əlaqələndiyi zaman konkret məzmun ifadə edir.

4) Elə tip mürəkkəb sifətlər də var ki, onların bəzilərində "bir" sayı "eyni" təyini əvəzliyinin mənasında işlənir. Bu sözlərdə bir şeyin tərkib hissəsi olmaq anlayışı özünü göstərmir. **"Birelli", "birtutumlu"** sözləri bu tipdəndir. Lakin bu tipin elələrini də göstərmək olar ki, onları mənə cəhətdən iki cür anlamaq olar. Bir halda bunlar "eyni bir şeyə aidlik", digər halda isə "müvafiq bir şeyə mənsubluq" nəzərdə tutulur. Məs.: **"birkifirli", "birrəngli"** və s.

5) Bu yolla yaranan sifətlərin bəziləri əsas əşyaya əlavə kimi qoşulmuş digər əşya ilə müəyyənləşən əlaməti bildirir. **"Birlampalı", "birörtüklü", "birməfilli"** sözləri buna misal ola bilər. Bir sıra sifətlərdə ikinci tərəf hərəkət və ya proses məzmunlu sözlərdən ibarət olur və bütünlükdə bu tip mürəkkəb sözlərdə də həmin məzmun ifadə olunur. Məsələn: **"bərböhlümlü, bircirgışı, biraxınlı"**.

I fəslin üçüncü yarımfəsləli **"Bir" sayının iştirakı ilə yaranan saylar** adlanır. Say yeganə nitq hissəsidir ki, (bir neçə söz istisna olmaqla: əvvəlinci, sonuncu, axırıncı, filanıncı) yalnız özündən yaranır. Əslində düzəltmə və mürəkkəb saylar nisbətən məhdud kəmiyyətdədir. Bütün digər müəyyən miqdar sayları kimi, **"bir"** sayından da morfoloji yolla (**-inci** şəkilçisinin köməyi ilə) yalnız bir söz-sıra

sayı yaranır: **birinci**. Qədim türk, o cümlədən göytürk abidələrinin dilində başqa sıra sayları müvafiq miqdar saylarından düzəltdiyi halda, **“birinci”** sözü yoxdur. Bu anlayış **“bir”** sayının iştirakı ilə yox, **“ön, qabaq”** mənasını verən **“il”** sözüne **-ki** şəkilçisini artırmaqla yaranmış **“ilki”** şəklində ifadə olunur.¹

“Bir” sayının iştirakı ilə **“birər”** sözü də formalaşmışdır ki, bu söz nəinki müasir türk dillərinin əksəriyyətində, habelə qədim abidələrin dilində işlək olduğu göstərilir.² **“Türkcə sərf-nəhv”** kitabında **“tozi saylar”** başlığı altında **-ar-şar** şəkilçiləri ilə formalaşan **“birər”, “ikişər”** və s. bu tipli sözlər verilmişdir. Sonralar bu sözlər dilçiliyimizdə **“bölgü”,** yaxud **“bölmə sayları”** adı ilə təqdim olunmuşdur.

“Bir” in iştirakı ilə yaranan mürəkkəb saylar da əslində məhdud saydadır; bu söz **“az”, “xeyli”, “çox”, “qədər”, “neçə”** sözləri ilə birləşərək, mürəkkəb-tərkibi saylar yaradır: **bir az, bir xeyli** və s. Yazılı abidələrimizin dilində, məsələn, M.Füzulidə **“bir kaç”** sözü, habelə **“bir neçələr”** forması işləkdir.³

Məlumdur ki, kəsr sayları iki müxtəlif sayın birləşməsindən formalaşır. **“Bir”** sayı saylar içərisində ən kiçiyi olduğu üçün kəsr saylarının birinci komponenti ola bilmir, lakin bu söz istənilən digər sayla birləşərək sayların sayı qədər (bir istisna olmaqla) kəsr sayı yaradır: **ikidə bir, beşdə bir** və s.

I fəslin dördüncü yarımfəslisi **“Bir” sayının iştirakı ilə yaranan əvəzliliklər”** adlanır. Əvəzliyin söz yaradıcılığı prosesinə girməsi və ya əvəzliyin hər hansı üsullarla yaranması başqa nitq hissələrindən fərqli səciyyəyə malik olur. Bəzi mənbələrdə **“bir”** sözünün qeyri-müəyyən əvəzlik funksiyasında işləndiyi fikri ilə qarşılaşırıq: **“Bir sözünün qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənməsi Azərbaycan dilində çox geniş yayılmışdır. “Bir” sözü ümumi isimlərin əvvəlində gələrək onlara qeyri-müəyyənlik mənası verir və bir sıra qeyri-müəyyən əvəzliliklərin yaranmasına səbəb olur”**.⁴ Bu fikrin birinci hissəsi haqqında onu deyə bilərik ki, **“bir”** sözü bu məqamda dilçilik ədəbiyyatımızda ədat (artıql) kimi təqdim olunur. İkinci hissə isə **“bir”** sözünün söz yaradıcılığında iştirakına aiddir və bu yolla bir neçə söz yaranmışdır. Bunlardan ikisi morfoloji yolla-şəkilçi ilə yaranmışdır: **biri, birisi**. Bu əvəzliliklər orta əsrlərdən dilimizdə geniş işləkliyə malikdir.⁵

“Bir” sayı **“hər”** təyin əvəzliyi, **“heç”** ədatı, habelə müstəqil işləkliyə malik olmayan insan məzmunlu **“kəs”** sözləri ilə əlaqəyə girərək, **“hər bir, hər biri, heç biri** (sonuncu inkar əvəzliyi kimi də verilir), **“bir kəs”** qeyri-müəyyən əvəzliliklərini formalaşdırmışdır.

¹ Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı: BUN, 2002, s. 190.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: Наука, 1988, s. 193.

³ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: AUN, 1990, s. 48.

⁴ Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, s. 186.

⁵ Məmmədov V.İ. “Dastani-Əhməd Hərami” poemasının dili və üslubu: Fil. elm.fəls.dok... diss. avtoref. Bakı, 2002, s. 24.

I fəslin beşinci yarımfəslı “**Bir**” sayının iştirakı ilə yaranan fellər” adlanır. “Bir” sayının iştirakı ilə yaranan fellər leksik-semantik və struktur-grammatik cəhətdən müxtəlifdir. Bu fellərin bir qismi “bir” sayına yalnız bir leksik şəkilçinin artırılması ilə formalaşır. Buraya “**birləşmək, birikmək**” felləri daxildir.

“Bir” sayının iştirakı ilə yaranan fellərin ikinci qismində iki leksik şəkilçi iştirak edir. Birinci halda yuxarıda verilmiş fellər yenidən leksik şəkilçi qəbul edərək, yeni felin yaranmasını şərtləndirir: “**birləşdirmək, birikdirmək**”. Məlumdur ki, buradakı **-dır** felin icbar növünün şəkilçisidir.

Nəhayət, “**birləşdirmək, birikdirmək**” felləri üçüncü dəfə fel düzəldən şəkilçi ilə işlənərək yeni məfhumu formalaşdırır: **birləşdirilmək, birikdirilmək**. Sonuncu artırılan felin məchul növünün şəkilçisidir, hərəkətin subyekt-obyekt münasibətində yeni çalar vardır.

“Bir” sayından fel yaradıcılığının başqa qolunda birinci mərhələdə **-gə** şəkilçisi ilə zərf düzəldilir: **birgə**. Bundan sonra **-ləş** şəkilçisi vasitəsilə fel yaradılır: **birgələşmək**.

I fəslin altıncı yarımfəslı “**Bir**” sayının iştirakı ilə yaranan zərflər” adlanır. “Bir” sayı müxtəlif mənə çalarlarına malik olaraq zərf kimi işlənir. Birinci halda “**birlikdə**” zərfinin mənasına malikdir: *Biz çərəyi bir yedik*. İkinci halda bu söz “eyni cür” mənasında zərf funksiyasına malik olur: *Hamımız bir düşünürük*. Fikrimizcə, burada ellipsis faktından danışmaq lazımdır. “**Bir cür**” birləşməsinin tərkibindəki ikinci komponentin düşməsi nəticəsində “bir” sözü özü təklikdə həmin funksiyayı yerinə yetirmişdir.

“**Bir**” sayının iştirakı ilə formalaşan zərflər müxtəlif struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir ki, məhz bu sözü vasitəsilə həm düzəltmə, həm də mürəkkəb zərflər yaranır. Dilimizdə bu yolla yaranmış düzəltmə zərflər çox azdır. Buna misal olaraq, müasir ədəbi dilimizdə “**birgə, birlikdə, birdən**”, habelə tarixən dilimizdə işlənmiş və bu gün dialektlərimizdə işlənən “**birər**” sözüdür.

Məlumdur ki, **-gə** şəkilçisi dilimizdə qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən olub, xüsusilə fellərdən isim düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir. “**Döngə, bölgə, süpürgə**” və s. isimlər məhz bu yolla yaranmışdır. H.Mirzəzadə dilimizdəki **-gah** şəkilçisindən bəhs edərəkən yazır: “-gah şəkilçisi dilimizdə tarixən zəifləməyə doğru inkişaf etmişdir. XIX əsrə nisbətən XX əsrin əvvəllərindən etibarən daha da passivləşmişdir. Müasir dilimizdə özünü qərargah sözündə saxlamaqdadır. -gah şəkilçisi fonetik cəhətdən dəyişərək, -gə (düşərgə) tərzində ədəbi dilə keçmişdir”.¹ **-gah** şəkilçisi adlara, xüsusilə isimlərə artırılmışdırsa, **-gə** şəkilçisi fellərə artırılmışdır. Digər tərəfdən isə, **-gah** şəkilçisi yer məzmunlu isimlər yaradırsa, **-gə** şəkilçisi yalnız yer deyil, habelə digər məzmunlu isimlər də formalaşdırır.

“**Birgə**” sözündə isə vəziyyət tamamilə başqa şəkildədir. Burada “**bir**” sayına artırılan **-gə** şəkilçisi heç də yer məzmunu yaratmamışdır. “**Birgə**” sözü

¹ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: AUN, 1990, s. 68.

dilimizdə “birlikdə, bir yerdə” məzmununa malikdir. Məsələn: *Dostların birgə hərəkəti Sabiri narahət edirdi* (M.İbrahimov). “**Birgə**” sözünün dialektdəki fonetik variantı “**birkəm**” sözüdür. Bu söz Şəmkir rayonunda “birlikdə, bir yerdə” mənasında işlənir və zərf olduğu qeyd olunur (11,58).¹

“**Birdən**” sözü tərz mənası bildirən zərfdır və müasir dilimizdə bir neçə mənada işlənir: 1.gözlənilmədən, qəflətən, qəfildən, naghah; 2. bir dəfədə, bir dəfəyə.²

“**Birlikdə**” sözü iki leksik şəkilçinin iştirakı ilə formalaşmışdır. Birinci mərhələdə “**bir**” -lik şəkilçisi ilə birləşərək, mücərrəd mənalı “**birlik**” ismini yaratmışdır, bu isim isə öz növbəsində -**də** şəkilçisi ilə işlənərək, “**birlikdə**” tərz-i-hərəkət zərfini formalaşdırmışdır. Y.Məmmədov -**lıqda**, -**likdə** şəkilçisi ilə toplu sayların yarandığı fikrini söyləyir və bu cərgədə “**birlikdə**” sözünü də verir.³ M.Qıpçaq da bu fikrə şərik çıxır və buraya “**birəti**” sözünü də əlavə edir.⁴

“**Bir**” sayının iştirakı ilə yaranıb müasir ədəbi dilimizdə olmayan, lakin dialektlərimizdə işlədilən sözlər də vardır. Dialektlərimizdə olan bu sözlərin çoxunun ədəbi dilimizdə qarşılığı vardır. Belə sözlərdən biri “**birəti// birədi// birənti**” zərfdır. Bu söz Qazax, Tovuz və Çəmbərəkənddə “birlikdə, bir yerdə” mənasında işlədilir.⁵ Bu söz Şəmkirdə “**birədir**” formasında da işlədilir. Onu da deyək ki, “**birəti**” sözü Naxçıvanda yuxarıdakı mənasından başqa, ikinci mənada da işlədilir ki, bu da “birdəfəlik, biryolluq” mənasında yenə zərfdır.

Kürdəmir və Qazax rayonlarında “**bir**” sayının iştirakı ilə formalaşmış “**birində**” zərfi də işlədilir ki, bu da “bir dəfə, bir vaxt, bir zaman” mənasına malikdir.⁶ Bu sözün formalaşmasında iki şəkilçi iştirak edir. “**Bir**” sayına əvvəlcə -**i** mənsubiyyət şəkilçisi artırılaraq “**biri**” sözü yaranır, sonra -**də** şəkilçisini qəbul edib.

“**Bir**” sayının funksiyalarından biri də tərkib daxilində məhdudlaşdırıcı, bəzi hallarda isə arzu ədatı olmasıdır. Köməkçi nitq hissələri şəkilçi qəbul etməsələr də, sintaktik üsulla söz yaradıcılığında iştirak edirlər. Onlar, bir qayda olaraq, digər köməkçi nitq hissələrinin yaradılmasında iştirak edir. Bu cür sözlərdən biri də “**hələ bir**” ədatıdır.

Bir vaxtlar dilimizdə olub, indi öz mövcudluğunu saxlamayan sözlərdən biri də “**birlə**” qoşmasıdır. Bu qoşma “birlikdə” mənası ilə yanaşı, M.Kaşğarının lüğətində “bir-biri ilə” mənasında da təqdim edilmişdir.⁷

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 58

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 315.

³ Məmmədov Y.Q. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. I hissə. Bakı: API, 1981, s. 63.

⁴ Qıpçaq M.D. Türk say sistemi. Bakı: Yazıçı, 1996, s. 50.

⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 58.

⁶ Yenə orada.

⁷ Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü Lüğat-it-Türk” əsəri. Bakı: MVM, 2008, s. 296.

I fəslin yeddinci yarımfəslı “**Bir**” sayının təkrarından yaranan sözlər” adlanır. “Bir” sayının sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesindəki ən maraqlı xüsusiyyətlərdən biri onun qoşa şəkildə birləşməsidir, yəni ya eyni, ya da müxtəlif qrammatik formalarda bu söz təkrar kimi bir-biri ilə əlaqələnərək yeni söz yaradıcılığında iştirak edir. Bu prosesdə “bir” sayının düşdüyü formalar baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

A) İlkin olaraq «**bir**» sayı heç bir dəyişikliyə uğramadan təkrarlanır və defislə yazılaraq **bir-bir** təzi-hərəkət zərfini formalaşdırır. Bu halda «bir»-in say anlayışını potensial şəkildə saxlayır, nitq hissəsi və ya müstəqil söz olaraq «**bir-bir**» kəlməsi tamam başqa məna kəsb edir. Bu zaman «bir» sözünün əvvəlki leksik-qrammatik xüsusiyyətləri itmiş olur. Məlumdur ki, eyni sözün təkrar edilməsi həmin sözün mənasının daha da qüvvətlənməsinə xidmət edir: *yaxşı-yaxşı, iri-iri* və s. «**Bir-bir**» sözündə isə hər hansı hərəkətin kəmiyyətlə müəyyənləşən təzi ifadə olunmuşdur. Məs.: *Könül gülləri bir-bir güldana qoyduqca əslində bayaqdan Bəhruzu düşünürdü.* (İ.Məlikzadə).

“Bir” sayı müəyyən miqdar sayı kimi, **-cə** qüvvətləndirici ədatı ilə də işlənir, həmin vəziyyətində də bu söz təkrar formaya düşə bilər və yenə də əvvəlki məzmunun qüvvətləndirmiş tərzdə ifadəsinə xidmət edir: **bir-cə-bir-cə**.

B) “Bir” sayı müxtəlif qrammatik formalarda da təkrar şəkildə işlənib yeni söz yaradır. Lakin bir cəhət var ki, onlardan bəziləri xalis leksik vahid kimi dildə formalaşır və dilin lüğət tərkibinə daxil olur. İkinci qisim təkrarlarda leksik vahidlik nisbətən zəifdir, daha doğrusu, onların formalaşması daha çox situativ karakter daşıyır, yəni mətdə formalaşır.

Müstəqil leksik vahid kimi formalaşan sözlərdən biri “**birdən-birə**” zərfdir. Müasir Azərbaycan dilində birinci tərəfi çıxışlıq, ikinci tərəfi yönlük hal ilə formalaşma yolu zərf yaradıcılığında mövcuddur: **başdan-baş**. Bu forma dilimizdə çox məhsuldar olsa da, bu yolla formalaşan ifadələrin hamısını zərf, yeni bir leksik vahid hesab etmək olmaz. “**Birdən-birə**” ifadəsi haqqında qəti şəkildə demək olar ki, bu vahid söz mövqeyindədir. Bu ifadədə iki anlayış nəzərdə tutulmur, əksinə, bunlar birlikdə bir anlayışın ifadəsinə xidmət edir. Məsələn: zərf kimi formalaşan bu söz iş, hərəkət və hadisənin gözlənilmədən, qəflətən baş verdiyini bildirir: *Qənirənin bayaqdan bəri gözlərində şölələnən işıq birdən-birə söndü.* (M.Süleymanlı).

Mürəkkəb zərf düzəltmə formalarının bəzi tiplərində birinci komponent yönlük halda olan “bir” sayından, ikinci komponenti isə müxtəlif miqdar saylarından ibarətdir. Bu morfoloji-leksik forma dilimizdə geniş işləkliyə malik olsa da, “**birə-bir**” forması nadir halda diqqəti çəkir. «**Birə-beş**» tipli ifadə ilə «**birə-bir**» ifadəsini semantik cəhətdən tam eyniləşdirmək olmaz, çünki bunlar yalnız bir halda birləşir: “bir paya bir və ya bir neçə pay” məzmununda. Amma “**birə-bir**” ifadəsi dilimizdə bəzən “bir-bir” anlamında da işlədir: *Meyvələr yeşikdə birə-bir düzülüyündən heç biri əzilməmişdi* (S.Əhmədov).

“**Birbəbir**” sözündə də “bir” sayı özünün universallığını və məhsuldarlığını bir daha nümayiş etdirir və “bə” ünsürü ilə “**birbəbir**” zərfini yaradır. Belə ki, təkrar edilən “bir” “bə” hissəciyi ilə birləşir və iş, hərəkətin əşya üzərindəki icrasını təkbətək, ayrı-ayrı nəzərə çarpdırılır. Məs.: *Onların hamısı qonaqlarla birbəbir görüşdülər* (S.Rəhimov).

I fəslin sonuncu yarımfəslı “**İkinci komponenti “bir” sayından ibarət olan mürəkkəb sözlər**” adlanır. İkinci komponenti “bir” sözündən ibarət olan mürəkkəb sözlər müxtəlif quruluşa və semantikaya malikdir. Xüsusilə, birinci komponenti quruluş xüsusiyyətindən, yəni hansı qrammatik formasından asılı olaraq həmin mürəkkəb sözləri müxtəlif qruplarda birləşdirmək olar:

1) **Hər iki komponenti heç bir formal əlamət qəbul etməyən mürəkkəb sözlər.** Bu strukturlu sözlərin bir hissəsində birinci komponentin özü də digər saylardan ibarətdir. Buraya “**ikibir, üçbir, beşbir**” sözləri daxildir. Bu sözlərin hər biri üçün xarakterik cəhət odur ki, bunların mənası müvafiq olan birinci komponentin təkrarı ilə ifadə oluna bilər. Yəni, bu sözlər eyni zamanda “**iki-iki, üç-üç, beş-beş**” formasında da verilə bilər. Göründüyü kimi, bu tip mürəkkəb sözlərdə ikinci komponentin sayı məhduddur.

Mürəkkəb sözlərin digər hissəsində birinci komponent müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur. Bunların, demək olar ki, hamısında ikinci komponent say olsa da, məzmunca “eyni” sözünün mənasını bildirir. Bu sözlərdə eyni əşya ilə əlaqələnmək əlaməti əsasdır. Xüsusilə, qohumluq anlayışında “**ata**” və “**ana**” sözləri ilə işləndikdə “ataları eyni olan”, “anaları eyni olan” mənasını verən “**atabir**”, “**anabir**” mürəkkəb sifətləri yaranır. Məsələn: *Mənim tək bircə qardaşım var, atamın yadigarı, anamın yadigarı, atabir, anabir, doğma qardaş, ruhum və iki gözümün işığı* (C.Məmmədquluzadə).

Bu üsulla yaranan “**qanbir, canbir**” mürəkkəb sifətlərinin birinci komponenti tamam başqa-başqa sözlər olmasına baxmayaraq, onlar da “**atabir, anabir**” sözləri ilə sinonim ola bilər. Məs.: *Uzun əsrlərdən bəri can deyib, can eşidən gürcülər, azərbaycanlılar həmişə canbir, qalbbir olmuşlar* (Mir Cəlal).

2) **Birinci komponenti morfoloji əlamətli, ikinci komponenti isə “bir” sayından ibarət olan mürəkkəb sözlər.** Bu quruluşlu mürəkkəb sözlərin birinci komponenti müxtəlif hal şəkilçiləri ilə işlənir. Məs.: **aradabir**. Bu sözlər dilimizdə azlıq təşkil edir. Bu yolla yaranan ikinci söz “**handabir**” mürəkkəb sifətidir. Bu söz ədəbi dil faktı deyil, Bakı və Cəlilabad dialektlərində işlək olan¹ mürəkkəb sifətdir və “çox az, tək-tük” mənasını ifadə edir.

Birinci komponenti yerlik halda olan bu tipli mürəkkəb sözlərin eləsi də var ki, birinci komponent özü də saydan ibarətdir, daha dəqiqi, bu söz yalnız “iki” sayından ibarət olur və ikinci komponent olan “bir” sayının özü də ismin yerlik və ya çıxışlıq halında olur: **ikidə-birdə, ikidə-birdən**. Məs.: *İkidə-birdə sənin*

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 194.

haqqında pis söz danışdımı? **İkidə-birdən sənə bir söz söylədimmi?**

Bu qrup mürəkkəb sözlərin birinci komponenti ismin çıxışlıq halında olur. Bu cür mürəkkəb sözlər də dilimizdə azlıq təşkil edir. Buraya “**atadanbir**”, “**anadanbir**” və “**yüzildənbir**” sözləri daxildir.

II fəsil “**Bir**” sayından yaranan sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir.

II fəslin birinci yarımfəsli “**İnsan anlayışı bildirənlər**” adlanır. Dildə olan sözlərin bir hissəsi insan anlayışı bildirir. Bu anlayış adı altında müxtəlif semantik münasibətlər birləşdirilir. Birinci qrup sözlər birbaşa insan anlayışı bildirir. Düzdür, “bir” sayının iştirakı ilə konkret isim məzmunlu söz yaranmır. Burada biz yalnız “**biri**”, “**birisi**” qeyri-müəyyən əvəzliliklərini qeyd edə bilərik.

Bu sözlər əvəzlilik olaraq, insan anlayışını ümumi şəkildə bildirir. Onlar bir-biri ilə eyni məzmununda “müəyyən olmayan şəxs, kim isə, bir adam” mənasındadır.¹ Məs: **Biri** gecə qapımızı döyüb səslə atamı çağırırdı (*İ.Əfəndiyev*); *O gün birisi* gəlib səni soruşurdu (*H.İbrahimov*).

“**Biri**” və “**birisi**” sözlərini həmişə müstəqil, ayrıca leksik vahid hesab etmək olmaz. Belə ki, mətn içərisində əvvəlki cümlələrdə adı çəkilmiş hər hansı şəxsin sonradan təkrara yol vermədən, yaxud bir neçə nəfərin birini təqdim etmək üçün “**onlardan biri**”, yaxud qısaca olaraq “**biri**” ifadəsi işlədilir. Məs.: *Bu zaman həyətdə xeyli uşaq daxil oldu; biri* evin yanındakı maşına yaxınlaşdı (*S.Əhmədov*).

Dildə bəzi başqa söz və ifadələr də vardır ki, onlar da bu və ya digər şəkildə insan anlayışı ilə bağlıdır. “**Bir kəs**”-heç kim, heç kəs mənasında tərkibi söz olaraq dilimizdə işlədilir. Məs.: *Qapı sürətlə açıldı və polisın qorxunc səsi içəri yayıldı: bir kəs yerindən tərpənməsin* (*M.S.Ordubadi*). Buradakı “**bir kəs**” ifadəsi “hər kəs” ifadəsinə sinonimdir, ona görə də ikincini söz kimi lüğətə daxil edib, birincini daxil etməmək düzgün olmazdı.

“**Biri**” komponenti digər sözlərlə də əlaqəyə girərək, bu cərgədən başqa sözlər də yaradır. Məs: “Heç” inkar ədatı ilə birləşərək, “**heç biri(si)**” ifadəsini yaradır ki, bu da “heç bir şəxs, heç kəs” mənasına malikdir. Məs: *Dərdini yazıb deyirsən ki, şəhərimizin hakimlərinin heç biri sənə bir çarə edə bilmədilər* (*C.Məmmədquluzadə*). “**Biri**” komponenti “**o**” sözü ilə də birləşib, “**o biri(si)**” ifadəsini yaradır. Bu ifadə “bu yox, digəri, başqası” mənasında işlənir. Məs: *İndi gedib o birisinə də xəbər ver* (*S.Rəhimov*).

“**Bir**” sayının iştirakı ilə yaranan bir sıra sözlər vardır ki, dolayısı ilə insanla əlaqələnilir və insanla bağlı müəyyən əlamətləri, xüsusiyyətləri bildirir. Bu cərgədə “**atabir, anabir, atadanbir, anadanbir, qanbir, canbir, dilbir, sözbir, əməlbir**” tipli sözləri görmək olar. Bu sözlər insan anlayışları bildirir. Məs: *Sözbir, dilbir olduqdan sonra aralarından su keçmirdi* (*Mir Cəlal*).

İnsan anlayışı ilə əlaqəli, lakin əlamət bildirən digər sözlər də vardır. Bu

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 317-318.

sözlərin bir hissəsi **-lı** şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşır. Bu qəbildən **“birevli, birelli, birfikirli, birməsləklə, birailəli, birşəhərli, birarvadlı”** kimi sözləri misal gətirmək olar. Bunların bəzilərində birinci komponent “eyni” anlamına malikdir. Məs: *Onlar bura köçən gündən birevli kimi yaşayırlar* (S.Azəri).

II fəslin ikinci yarım fəslində “bir” sayından yaranan terminlərdən bəhs edilir. Terminlər dilin leksik layının bir parçası kimi real aləmlə, gerçək dünya ilə bilavasitə bağlıdır. Ona görə də termin yaradıcılığını ümumi söz yaradıcılığı prosesindən ayırmaq olmaz. Müxtəlif nitq hissələri termin yaradıcılığında iştirak edir ki, bunlardan biri də saydır. Sözsüz ki, digər nitq hissələri ilə müqayisədə sayların termin yaradıcılığında rolu yüksək deyil, buna baxmayaraq, saylardan yaranmış terminlər də dilimizdə müəyyən yerə malikdir.

Termin yaradıcılığında iştirak edən saylardan biri **“bir”**dir. Bu say müxtəlif üsullarla-morfoloji və sintaktik üsullarla söz yaradıcılığında rol oynayır. Bunlardan birincisinə, yəni morfoloji yolla termin yaradıcılığında dilimizdə az sayda rast gəlmək olur. Bu da çox təbiidir, çünki termin yaradıcılığının özündə morfoloji göstərici məhduddur, digər tərəfdən isə, burada yalnız **“bir”** dan termin yaradılmasından söhbət gedir. Ona görə də bu yolla yaranan terminlər kəmiyyətcə məhduddur. Bu sahədə biz iki sözə rast gəldik: **birlik, birləşmə**.¹

Məlumdur ki, müasir dilimizdə “ittifaq” sözünün əvəzinə, ictimai-siyasi termin kimi daha çox “birlik” sözündən istifadə olunur. Bu söz həm ayrıca termin kimi, həm də digər söz birləşməsi formasında olan terminlərin daxilində istifadə edilir. Məs: *Avropa Birliyi, Müstəqil Dövlətlər Birliyi* və s. Ölkə, təşkilat adları ilə yanaşı, **“siyasi birlik”, “yurd birliyi”, “vətəndaş birliyi”** kimi əsil ictimai-siyasi terminlər vardır. Bu söz **“bir”** sayına **-lik** şəkilçisini artırmaq yolu ilə yaranmışdır.

“Birlik” sözü ilk olaraq “vəhdət, bütövlük” mənasında mücərrəd isim kimi meydana gəlmişdir. Müəyyən zamandan sonra dilimizdə termin kimi istifadə edilməyə başlanmışdır. A.Bəşirova yazır: “Adi məişət sözləri terminlərə çevrilərək terminologiya sistemində yeni məna kəsb edir, yəni sözlərin əvvəl qeydə alınmış mənalara daha yeni bir məna əlavə olunur. Ümumişlək sözlər terminoloji təyinat alarkən onların mənasının dəqiqləşməsi prosesi də baş verir”.²

“Birlik” sözünün inkişafında da biz həmin faktın şahidi oluruq. Belə ki, bu söz termin səviyyəsinə keçdikdə artıq yeni anlayış kəsb edir. Yəni, hətta *“Müstəqil Dövlətlər Birliyi”, “vətəndaş birliyi”* kimi ifadələrdə **“birlik”** sözünün əvvəlki mənası ilə semantik əlaqə hələ də görünürsə, təşkilat mənasında “birlik” sözündə bu mənanın arxaya keçdiyini görürük.

İkinci termin **“birləşmə”** sözüdür. Göründüyü kimi, bu söz “bir” sayına fel düzəldən **-ləş** və isim düzəldən **-mə** şəkilçilərini artırmaqla yaranmışdır. Bu söz

¹ Mirtalıblı İ.H. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, s.97.

² Bəşirova A. Məişət sözlərinin elmi-texniki terminlərə çevrilməsi // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1987, s. 58-59

həm ümumişlək söz, həm də eyni zamanda birləşmə şəklində də bir neçə elm sahəsinə aid termin kimi işlədilir. Bu sözün termin kimi işlədilməsində də bir spesiflik vardır. **“Birləşmə”** sözü fizikada və baytarlıqda müstəqil termin, digər elm və peşə sahələrində isə birləşmə terminin tərkib hissəsi kimidir. Məsələn, dilçilikdə **“söz birləşməsi”**.

“Bir” sayının iştirakı ilə yaranan terminlərin böyük hissəsi biologiya elminə və onun müxtəlif sahələrinə-fauna və flora aləminə aiddir. Məsələn: **birgöz, birləpəli, birçiçəkli, birləçəkli, bircinsiyətli, birhüceyrəli, birtoxumlu**.

Müasir Azərbaycan dilində digər elm, peşə-sənət sahələri ilə bağlı olub, **“bir”** sözünün iştirakı ilə formalaşmış sözlər də çoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb-tərkibi ifadələr kimi formalaşmış terminlərin əksəriyyəti başqa dillərdən, xüsusən də rus dilindən kalka yolu ilə yaranmışdır. Məsələn: baytarlıqla bağlı olan terminlər - **“birinci dərəcəli donurma”, “birinci signal sistemi”** və s.

Başqa elm sahələrində də **“bir”** sayı ilə formalaşan terminlər vardır. Xüsusilə riyaziyyat, həndəsə elmləri sayla daha çox bağlı olduğundan onlarda bu tip terminlərin olması qanunauyğun hal kimi təzahür edir. Bu sahədə **“birləhəli”, “birməchullu”, “birraqəmli”, “biredəlli”** terminləri işlədilir. Siyasətlə bağlı **“birləpalatalı”,** iqtisadiyyatla bağlı **“birmanatlıq”,** musiqi ilə bağlı **“birsəsli”, “birsimli”,** dilçiliklə bağlı **“birhecalı”, “biryurğulu”,** ədəbiyyatşünaslığa aid **“birləpəli”,** fizikaya aid **“biratımlı”** və s. terminləri də bu yolla yaranan sözlərdir.

Misallardan görüldüyü kimi, elə sözlər vardır ki, onlar həm müxtəlif elm-peşə sahəsinə aid termin, həm də məişətdə gündəlik işlənən ümumişlək söz kimi işlədilir. Bunlar didə omonim kimi yaşayan sözlərdir.

II fəslin üçüncü yarım fəslində **“bir”** sayının iştirakı ilə formalaşan frazeologizmlərdən bəhs edilir. Frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında başqa nitq hissələri ilə yanaşı, saylar da mühüm yer tutur. **“Bir”** sayının frazeoloji birləşmələrdə iştirakını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: Birləşmə daxilində neçə sayda sayın işlənməsinə görə frazeologizmlər. Bunun özü iki daxili qrupa bölünür:

a) bir qrup frazeologizmlər iki sayın əsasında yaranır. Dilimizdə bir sıra frazeologizm var ki, onların formalaşmasında **iki, beş, yeddi, qırx, min** saylarından istifadə olunur. Bu sayların iştirak etdiyi frazeologizmlərə aşağıdakıları misal gətirmək olar: **bir ürəkdən (könüldən) min ürəyə (könülə) vurulmaq (aşiq olmaq); bir dili var, qırx açarı; bir sözünü iki eləmək** və s.

“Bir” sözünün iştirakı ilə formalaşan bir sıra başqa ifadələr də vardır ki, onlar da yersiz olaraq, sabit söz birləşmələri içərisinə salınmışdır. **Bir az, bir gün, bir kəs, heç bir şey, heç bir(biri), bir parça** və s. ifadələr bu qəbildəndir.

İkiqat sayların iştirak etdiyi bəzi frazeologizmlər də vardır ki, onlarda əvvəl başqa say, sonra isə **“bir”** sayı işlənir. Başqa sayla əlaqələndiyindən bu ifadələrdə **“bir”** digər mənələrdə yox, məhz say funksiyasında çıxış edir. Belə frazeologizmlər dilimizdə azlıq təşkil edir. Bu saylar içərisində isə **“iki”** sayı üstündür. **“İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”, “beş mənzili bir eləmək”** frazeologizmləri belələrinə misal gətirmək olar. Bütün frazeologizmlərin ifadə etdiyi mənə bir semantikaya

sığmasına baxmayaraq, bunların hər birinin potensiyasında sayların məzmunu qalır.

b) Birləşmə daxilində yalnız **“bir”** sayının iştirak etdiyi frazeoloji birləşmələr. İkiqat sayların iştirakı ilə formalaşan frazeologizmlərin bir hissəsində hər iki say **“bir”** sayından ibarət olur. Bu frazeologizmlərdə **“bir”** sayı əslində miqdar sayı funksiyasında olmasına baxmayaraq, onlarda mücərrədlik daha üstündür. Bu sayların birləşmə daxilində rolu da müxtəlif səciyyəli olur.

Bu tipdən olan bəzi frazeologizmlərdə **“bir”** öz kəmiyyət funksiyasında işlənsə də, burada ümumilik məzmunu daha qabarıqdır, daha doğrusu, sayın əlaqələndiyi digər sözlə əlaqədə **“bir”** konkret say məzmunundan uzaq olur. Bu frazeologizmlərin çoxunda **“bir”** bədən üzvləri ilə (*baş, ayaq, əl, diz* və s.) əlaqələnir: **“Bir əli yağda, bir əli balda”, “bir ayağı o dünyada”** və s.

Bu tip frazeologizmlərin bəzində **“bir”** sayının əlaqələndiyi sözlər antonim xarakterlidir, antonim sözlər digər sözlərin, xüsusən də, **“bir”** sayının mühitində təzadlı faktı-antitezanı yaradır: **“Bir daş altı, bir daş üstü”** frazeologizmi **“gizli saxlanılması sirr”** haqqında deyilir. Burada sayın leksik mənası potensial şəkildə mövcuddur. Belə ki, hər hansı əşyanın üzə çıxması üçün altıdan və üstüdan daş qoymaq lazım gəlir. Lakin frazeoloji birləşmədə **“bir”** sayının da ilkin semantik mənası qalmamışdır, lakin **“alt”** və **“üst”** sözlərinin antonimik xarakteri və habelə onların **“bir”** sayı ilə əlaqələnməsi obrazlı ifadə tərzini gücləndirir.

“Baş” və **“ayaq”** sözlərinin iştirakı ilə formalaşan frazeologizmlərdən biri **“bir baş, bir ayaq olmaq”** ifadəsidir. Bu frazeoloji birləşmədə antonim səciyyəli sözlərin olmasına baxmayaraq, burada tam paralelizmin mövcudluğundan danışmaq olmaz. Digər tərəfdən isə, burada antonim sözlər antiteza yaratmağa xidmət etməmişdir. Ona görə də ifadədə antiteza yox, əksinə, bütövlük, tamlıq anlamı özünü göstərir.

Antonim sözlərin iştirakı ilə yaranan frazeologizmlərdən biri də **“bir qulağından alıb, bir (o biri) qulağına vermək”** ifadəsidir. Burada antiteza faktı olmasına baxmayaraq, əslində biri digərini inkar edən fakt yoxdur. Bu frazeologizm **“deyilən sözü qəbul etməmək, özünü eşitməzliyə qoymaq”** mənasında işlədilir.

“Bir” sayına üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilsinin (-i şəkilsinin) artırılması yolu ilə yaranan **“biri”** qeyri-müəyyən əvəzliyi də antonim xarakterli sözlə əlaqəyə girərək, **“biri vardı, biri yoxdu”** sabit söz birləşməsini-frazeologizmini formalaşdırmışdır. Nağılların əvvəlində işlədilən bu məşhur ifadədə **“biri”** sözü heç də **“bir nəfər”** mənasında deyil, qarşılıq təşkil edən varlıqlardan ümumi şəkildə bir qrupunun olması və digər qrupunun olmamağından söhbət gedir.

Paralel konstruksiyaların bəzində antonim sözlər iştirak etmir və təbii ki, bunlarda antiteza faktı da özünü göstərmir. Çox halda bunlarda təkrarlanan söz işlədilmir. Məs.: **bir başına, bir dizinə vurmaq; bir dəri, bir sümük qalmaq** və s. Bu frazeologizmlərin əksəriyyətində potensial təkrarlanan söz yalnız bir komponentdə-ya birinci, ya da ikinci komponentlə işlənir. Buraya **“bir dəri, bir sümük qalmaq”, “bir əli yağda, bir əli balda qalmaq”** frazeologizmləri daxildir.

Bu frazeologizmlərdə təkrarlanan söz “qalmaq” felidir və bu fel komponentlərin son vahididir. Təkrarlanan son vahidin ellipsis xarakterli hal hesab edilir. Bu frazeologizmlər ayrı-ayrı semantik yükə malikdir. **“Bir dəri, bir sümük qalmaq”** frazeologizmi “çox arıqlamaq”, **“bir tük qaldı, bir sümük”** frazeologizmi “heç nə qalmadı”, **“bir əl, bir təpə qalmaq”** isə “tək-tənha qalmaq” mənasında təqdim olunur. Fikrimizcə, ikinci və üçüncü frazeologizmlərin mənası dəqiq verilməmişdir. Belə ki, **“bir tük qaldı, bir sümük”** frazeologizmi o zaman istifadə olunur ki, hər hansı bir canlı didik-didik edilir, əti vəhşilər tərəfindən parçalanaraq yeyilir, tük və sümük isə yeyilmir. Bu zaman dolayı şəkildə “heç nə qalmadı” düşünmək olar. **“Bir əl, bir təpə qalmaq”** frazeologizmində komponentlərin əlaqələnməsi belə məzmun üçün əsas yaradır: dərdlənən insanın köməyində heç nə olmur; o, əlləri ilə başına qapaz vurmaqdan başqa heç nə bacarmır, daha doğrusu, başına qapaz vurmaqla məşğuldur. **“Bir əli yağda, bir əli balda qalmaq”** frazeologizmi “iki şey arasında tərəddüd etmək” mənasına malikdir.

“Bir” sayı frazeoloji birləşmələrin müxtəlif yerində işlənərək rəngarəng funksiyalar daşıyır. Bu ifadələrdə marağ çəkən cəhətlərdən biri budur ki, onlardan “bir” sayını çıxarmaq mümkün deyil. Bu isə onu göstərir ki, həmin birləşmələrin formalaşmasında “bir” sayı həlledici komponentlərdəndir. “Bir” sayı bu frazeoloji birləşmələrdə müxtəlif mövqələrdə (ifadənin əvvəlində və ya ortasında) işləyə bilər.

a) Bu frazeologizmlərin az bir hissəsində “bir” sayı ifadənin əvvəlində işlənir və daha çox qeyri-müəyyənlik bildirir. Həmin vahidlər həm söz birləşməsi, həm də cümlə şəklində olur. Söz birləşməsi şəklində olanlar həm ismi, həm də feli birləşmə quruluşundadır. **“Bir dünya”, “bir quran”, “bir saatlıq xəlifə”, “bir atımlıq bərt”, “bir içim su kimi”** birləşmələri birinci növ təyini söz birləşməsi strukturunda, **“bir göz qırpımında”** frazeologizmi ikinci növ, **“bir yuvanın quşu”, “bir bezin qırağı”** frazeologizmləri isə üçüncü növ təyini söz birləşməsi strukturunda formalaşmışdır. İlk beş frazeologizm “çoxlu” mənasına malikdir və buradakı çoxluq anlayışının yaranmasında “bir” sayının da müəyyən rolu vardır. Belə ki, “bir” sayı həmin sözün çoxluq, nəhənglik potensiyası ilə əlaqədardır.

b) Frazeologizmlərin çoxunda isə **“bir”** sayı birləşmənin ortasında işlənir. Bu frazeoloji birləşmələr “bir” sayının iştirakına görə də iki qrupa bölünür. Bəzi birləşmələrdə “bir” sayının iştirakı vacibdir, onu birləşmədən çıxarmaq və ya başqa sözlə əvəz etmək mümkün deyil. Buraya **“gecənin bir aləmində”, “hər ağızdan bir avaz gəlir”, “ağzını bir yana salmaq”** kimi ifadələri aid etmək olar. Bunlardan “bir” vahidinin çıxarılı bilməməsi həmin sözün birləşmə üçün əsas əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Digər tərəfdən isə, bu ifadələrin bəzində “bir” say məzmunundadırsa, daha çox hissəsində qeyri-müəyyənlik bildirir.

III fəsil **“Müasir Azərbaycan dilində “bir” sayının iştirakı ilə yaranmış sözlərin üslubi xüsusiyyətləri”** adlanır. Sözlər üslubi baxımdan müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Bu baxımdan omonimlik, sinonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq kimi leksik-semantik faktorlar əhəmiyyətli rola malikdir. Məlum olduğu kimi, söz səs tərkibinə görə nə qədər sadə olursa-olsun, onlarda

sadaladığımız xüsusiyyətlərin hər biri daha güclü şəkildə özünü göstərir. Buna baxmayaraq, həmin xüsusiyyətlər bu və ya digər dərəcədə istənilən yarıda və istənilən dil vahidində təzahür edir. Bu fikri “bir” sayından yaranan sözlərə də şamil etmək olar.

Çoxmənalılıq başqa sözlər kimi, “bir” sayının iştirakı ilə formalaşmış sözlərin də bir qisminə özünü göstərir. “Bir” sayının istər ədat, istərsə də digər məqamlarda müxtəlif emosional-ekspressiv münasibətlərin yaranmasında ciddi rolu vardır. Belə ki, ədat mövqeyində bəzən bu söz fellərin qarşısında təkid, israr, lazımlılıq məzmununu formalaşdırır. Məs: *Sən bir dayan! Sən bir gözlə! Bir gedək görək nə oldu?...* (C.Məmmədquluzadə). “Bir” təyin və tərz-i-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrində baş cümlənin əvəzlik-qəlibi funksiyasını da yerinə yetirir. Məs: *Mən bir susmaz duyğuyam ki, ürəkləri bəzəram* (C.Cabbarlı).

“**Biratlılıq**” sözü dilimizdə “yalnız bir dəfəyə kifayət edən” mənasındadır. Müxtəlif sözlərlə birlikdə işləyə bilən bu sifət “**barıt**” sözü ilə də əlaqəyə girir: *bir atımlıq barıt*. Bu birləşmə həqiqi mənada işləndiyi kimi (bir atımlıq barıt qalmışdır), məcazi mənada da işlənilə bilər. İkinci vəziyyətdə “çox tez həvəslənən, ruhlanan, lakin işi axıra çatdırmağa həvəsi çatmayan, işdən tez soyuyan adam” haqqında belə deyilir ki, bu da fikrin emosional ifadəsi ilə bağlıdır.

“**Bircür//bircürə**” sözü ədəbi dilimizdə “bir qaydada, eyni tərzdə, eyni bir tipdə” mənasındadır. Lakin bu söz danışmaq dilində, o cümlədən bədii dildə “başqalarına bənzəməyən, adi normadan kənar, qərribə” mənasında da işlənilir, hətta eyni mətnin özündə hər iki mənəni başa düşmək olur. Məs: “*bircür rəng*” birləşməsi həqiqi mənəsi ilə yanaşı, “*belə bircür rəngdir ey*” cümləsi ironiya, təəccüb formasında deyildikdə “**bircür**” sözü “qərribə, birtəhər” məzmununa malik olur.

“**Birləşdirmək**” felinin həqiqi mənəsi “bir-birinə bənd etmək, yapışdırmaq” deməkdir. Lakin bu fel məcazi mənada da istifadə edilir. Belə ki, “uyğunlaşdırmaq, uzlaşdırmaq, əlaqələndirmək” kimi mənalar bildirdikdə çoxmənalılıq ifadə edir. Məs: *Nəzəriyyə ilə təcrübəni birləşdirmək*.

“**Birmənalı**” sözünün həqiqi mənəsi “bir mənəsi olan” deməkdir. Lakin bu söz son zamanlar “qətiyyətlə, qəti şəkildə” mənasında da işlənilir ki, bu da həmin sözün sonradan qazandığı məcazi mənədir: “fikri birmənalı müdafiə etmək”.

Bəzi sözlərdə “**bir**” komponenti öz həqiqi mənəsində olsa da, digər komponent öz həqiqi mənəsinə malik olmur, məcazi mənə bildirir. Belə mürəkkəb sözlər bütünlükdə məcazilik xüsusiyyətinə malik olur. Məs: “*birqollu, birtərəfli*” sözlərini misal gətirmək olar. “Qol” və “tərəf” sözləri çoxmənalı sözlərdir. Birinci sözün həqiqi mənəsi bədən üzvü, ikinci sözün həqiqi mənəsi isə istiqamət bildirməkdir. Lakin bu sözlər dilimizdə məcazi mənəyə də malikdir. Belə ki, başqa əşyalarda da ümumi hissədən ayrılmış hissəyə “qol” (çayın qolu, ağacın qolu, köynəyin qolu), hər hansı digər əşyalarla bağlı istiqamət məzmununa da “tərəf” deyilir (özünə tərəf, yəni öz xeyrinə). Yuxarıda verdiyimiz sözlərdə də ikinci komponenti həqiqi mənə ilə yanaşı, məcazi mənada da düşünmək olar. Həqiqi

mənada: **“birqollu”**-bir qolu olan adama, **“birtərəfli”**-bir tərəfi olan yola deyilir. Amma məcazi anlamda **“birqollu”** sözü **“birqollu paltar, birqollu çay, birqollu qazan”** və s. mənasında işlədilir. **“Birtərəfli”** sözü isə məcazi anlamda hər hansı məsələdə obyektiv deyil, yalnız özünə sərf edən tərzdə qavrayıb mövqe tutma mənasında işlədilir.

Burada biz bir məsələyə toxunmaq istəyirik. **“Bir”** sayının iştirakı ilə yaranan bəzi sözlərin özü semantik cəhətdən məcazi mənaya malik olur. Bu məcazi mənə onların birbaşa ifadə etdiyi mənə olduğundan onların bu mənasını mətne görə, yəni çoxmənalı hesab etmək olmaz. Məs: **“biroturuma”** sözünün özü məcazi mənalı sözdür, **“birdəfəyə”** mənasını ifadə edir; bu onun birbaşa mənasıdır, bundan öncəki mənası yoxdur. Bu sözün mənası yemək və içməklə daha çox bağlıdır: **“biroturuma yemək, biroturuma içmək”**.

“Birdibli” sözü haqqında da həmin fikri söyləmək olar. **“Həmişəlik, qəti, birkərəlik”** mənasında işlənən bu sözün də komponentləri ilə əlaqələnən mənası yoxdur. Məlumdur ki, **“hər hansı şeyin bir neçə dibi”** ola bilməz; deməli, verdiyimiz sözdə **“bir dibi olan”** anlamını düşünə bilmərik. Bu isə onu göstərir ki, yuxarıda açıqladığımız mənə **“birdibli”** sözünün birbaşa mənasıdır, mətndən meydana çıxan mənə deyil.

“Bir” sayının iştirakı ilə formalaşmış sözlərdə omonimlik faktı da özünü göstərir. **“Biryerli”** sözü dilimizdə iki mənada işlədilir: 1. həmyerli, bir yerdən olan; 2. bir yeri olan, biradamlıq. Bu mənaların hər ikisi həqiqi mənada olduğu üçün omonim kimi götürülür.

“Birlik” sözü də müəyyən mənalarda omonimik münasibətdə olur. Belə ki, həmin söz müxtəlif mənalarda işlədilsə belə də onların yalnız üçünə omonim sözlər kimi təqdim etmək olar: 1. bir olmaq, bütövlük, vəhdət, ittifaq; 2. sıx əlaqə, həmrəylik, ümumilik; 3. ölçüsü, nömrəsi, sayı və s. bir olan.

“Biradlı” sözü də omonim kimi qəbul edilməlidir: 1. bir adı olan; 2. eyni adı olan. Düzdür, bu sözlərin ilk komponenti olan **“bir”** ayrı-ayrı anlamdadır; birinci sözdə say mənasında, ikincidə isə **“eyni”** sözünün sinonimi kimi. Qeyd edək ki, komponentlərin bu müxtəlifliyinin özü omonimliyi meydana çıxarmışdır.

“Birdəfəlik” sözü də iki müxtəlif mənaya malik omonimlərdəndir: 1. Yalnız bir dəfə olan (birdəfəlik maddi yardım); 2. həmişəlik, qəti(birdəfəlik rədd etmək). Onu da qeyd edək ki, bu sözün ikinci mənada işlədilməsi daha çox üslubi məqamla bağlıdır; belə ki, bu söz, əsasən qətiyyətli münasibəti ifadə etmək üçün istifadə edilir. Məs: *Xülasə, birdəfəlik səni vəkil edirəm, nə tövr istəyirsən, elə et* (S.S.Axundov).

“Birəlli” sözü ədəbi dildə **“bir əli olmayan, bir əli kəsik olan”** mənasını ifadə edir. Bu anlamda həmin söz həm də zərf kimi (birəlli yığmaq) işlədilir.

“Bir” sayının iştirakı ilə yaranan sözlər bəzi hallarda öz aralarında, əksər hallarda isə başqa sözlərlə sinonim münasibətdə olur. Belə ki, **“bir”** sözü müxtəlif fonetik tərkibli və müxtəlif semantikali sözlərlə, habelə şəkilçilərlə birləşib rəngarəng sözlər yaradır. Bu sözlər içərisində elələri var ki, onlar eyni məfhumun

ifadəsinə xidmət edir. Onların sinonimliyi iki formada təzahür edir.

1) “Bir” sayının iştirakı ilə yaranmış sözlərin öz aralarında sinonimlik;

“Bir” sözü bəzən müxtəlif semantikalı, bəzən də sinonim səciyyəli sözlərlə birləşərək, yeni sözlər yaradır və bu sözlər bir-biri ilə sinonimlik münasibətdə olur. Məlumdur ki, “yol” və “dəfə” sözlərinin bir-biri ilə semantik yaxınlığı yoxdur. Bu sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda “bir” sayı ilə müxtəlif formalarda birləşərək, struktur cəhətdən bir-birindən fərqli sözlər yaradır. Birinci halda bu sadə sözlər müvafiq şəkildə “**bir dəfə**” və “**bir yol**” birləşmələrini yaradır. Bunlardan ikincisi danışq dili faktıdır və bu birləşmələrin hər ikisi tərkibi sözlər kimi alınır. Deməli, bunlar leksik vahid səviyyəsində götürülür. Bu mənada həmin sözlər eyni anlamda sinonim kimi işlədilir. Buraya üçüncü bir sözü də əlavə etmək olar: “**bir kərə**”. Sonuncu misal öncəkilərdən fərqlidir. Belə ki, əvvəlkiyərin hər ikisinin ikinci komponentləri müasir dilimizdə işlək vahidlərdir; bunlardan birincisi isim, ikincisi isə numerativ sözdür. Üçüncü sözün ikinci komponenti isə müasir dilimiz baxımından işlək hesab edilə bilməz. Bütünlükdə “**bir kərə**” ifadəsi də məhz şifahi dilin faktıdır. Məs: *Mən ona **bir yol** yox, çox dedim, dedim ki, get anana baş çək (S.Ə.); **Bir dəfə** İmran məktəbdən qayıdarkən onunla körpünün üstündə rastlaşdı (İ.Ş.); **Bir kərə** uşaqlar çayın qırağında oynayırdılar.*

Bu sözlər yeni söz yaradıcılığına daxil olur; onlara yenidən leksik şəkilçi artırılır; bir dəfə+lik=birdəfəlik; bir yol+luq=biryolluq; bir kərə+lik=birkərəlik.

2) Bu tip sözlərlə başqa sözlər arasında olan sinonimlik. “Bir” sayının özü sinonimik cərgədə əsas və birinci yer tutur. Məlum olduğu kimi, bu vahid müasir dilimizdə bir neçə anlama malikdir ki, bunların içərisində say məzmunu və eynilik məzmunu aparıcıdır. Bunlar müvafiq olaraq aşağıdakı sinonimik cərgəyə daxil olurlar: 1. bir—tək—vahid—yeganə; 2. bir—eyni—bərabər—ümumi. Hər iki sinonimik cərgədə sinonim sözlərin işlənmə tezliyi eyni deyil; belə ki, birinci cərgədə “bir”, ikinci cərgədə isə “eyni” sözü daha çox işləkliyə malikdir. Bəzən “bir” sayının məzmunu ilə hər hansı düzəltmə və ya mürəkkəb sözü yaratmaq üçün “bir” yox, məhz onunla sinonimik cərgədə olan digər sözlərin iştirakı lazım gəlir. Bu sahədə “tək” sözü daha aktivdir. Belə ki, bu sözün iştirakı ilə dilimizdə bir sıra sözlər yaranmışdır. Bu sözlərin bəziləri “bir” sayının iştirakı ilə də formalaşır, daha doğrusu, eyni bir söz, yaxud şəkilçi həm “bir”, həm də “tək” sözü ilə birləşərək sinonim səciyyəli sözlər yaradır. Məs.: *təkadamlıq, tək göz, təkhecalı, təklülə* və s.

“**Birləşmə**” sözünün başqa sözlərlə sinonimik münasibəti çox maraqlıdır. Bu söz omonimik səciyyəyə malik olub, bir neçə mənada işlənir və bunların hər birində ayrı-ayrı sinonimik cərgələr yaradır.

Sinonimik cərgələrdən bir neçəsi də “**birlik**” sözü ətrafında yaranır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözün yeddi mənası verilsə də, “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”ndə yalnız dörd mənənin sinonimik cərgə yaratdığı göstərilir. Bunlar aşağıdakılardır: 1. Birlik-bütövlük-bölünməzlik-vəhdət-yekparəlik; 2. Birlik-ittifaq; 3. Birlik-ünsiyyət-əlaqə; 4. Birlik-həmrəylik-uyğunluq.

Müasir dilimizdə “bir” sayının iştirakı ilə yaranan leksik vahidlərdən biri

də **“birnəfəsə”** sözüdür. Bu sözün iki sinonimik cərgə yaratdığı göstərilir: 1. Birnəfəsə-dayanmadan-aramsız; 2. Birnəfəsə-tələsik.

Sinonimik cərgə yaradan leksik vahidlərdən biri də **“birtərəfli”** sözüdür. Bu mürəkkəb sözün ilkin mənası “bir tərəfi olan” deməkdir. Buraya yalnız əşyalar yox, habelə bir istiqamətdə cərəyan edən hadisələr, iştirakçıların biri tərəfindən həyata keçirilən proseslər daxildir. Məs: *birtərəfli sütun, birtərəfli cisim, birtərəfli teleqraf rabitəsi* və s.

“Birdəfəlik” sözü də sinonimik cərgəyə daxil ola bilər: bu söz “həmişəlik” sözü ilə sinonimlik təşkil edir. Məs: *Sənə birdəfəlik (qəti) deyirəm ki, qızın onda meyli yoxdur* (H.İbrahimov).

“Bir” sayının iştirakı ilə formalaşan leksik vahidlərdən biri də **“arabir”** sözüdür. Ümumişlək xarakterli olan bu söz “hərdən (hərdənbir), bəzən” sözləri ilə sinonimlik təşkil edir və bu sözlərin hər birinin dilimizdə işlənmə tezliyi, demək olar ki, eynidir. Məs: *Uşaqlar arabir (hərdən/bəzən/hərdənbir) dərstdən sonra bu körpünün üstündə toplaşmış meşəyə gəzintiyə gedərdilər* (H.İbrahimov).

Sinonimik cərgəyə girən bu tip leksik vahidlərdən biri **“canbir”** sözüdür ki, “mehriban, səmimi, dostcasına” sözləri ilə sinonimlik yaratdığı göstərilir. Əslində bu sözün izahı “çox yaxın, mehriban, ayrılmaz” kimi verilir. Ona görə də, fikrimizcə, “canbir” sözünə əsil sinonim kimi “ayrılmaz” sözünü götürmək daha düzgün olar; onlar bir-birini semantik cəhətdən əvəzləyə bilər, digərlərini isə üslubi sinonim kimi düşünmək olar.

“Bir” sayının iştirakı ilə dialekt və şivələrimizdə də sözlər yaradılmışdır. Bu sözlər ədəbi dildə istifadə edilməyə də, ədəbi dildəki sözlərlə sinonimik münasibətdə ola bilər. Məs.: **handabir** (Bakı, Cəlilabad), **birbağır** (Füzuli, Zəngilan), **birbağıra** (Borçalı, Qazax), **birində** (Kürdəmir, Salyan, Qazax); **birrix** (Qazax), **bir burum** (Ağdam, Bakı, Bərdə, Qazax, Şuşa, Tərtər) və s. sözləri də dialekt sözü kimi işlənməkdədir ki, onlar da müvafiq ədəbi dil materialı ilə sinonimliyə malikdir.

Ziddiyyətli fakt və hadisələr həyatın bütün sahələrini əhatə edir. H.Həsənovun “Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti” kitabında dilimizdə olan antonimlik, əsasən, əhatə olunmuşdur. Burada “bir” sayının iştirakı ilə formalaşmış sözlərin də antonimliyinə aid çoxlu sayda faktlar verilmişdir. Qeyd edək ki, bu antonimliyin bir qütbü ya düzəltmə, ya mürəkkəb, digər qütbü isə sadə, düzəltmə və mürəkkəbdir. Nitq hissəsi baxımından da müxtəliflik özünü göstərir.

1. İsmnin antonimliyi. İsimlər sahəsində də antonimlik, az da olsa, özünü göstərir. Bəhs etdiyimiz leksik vahidlər içərisində yalnız **“birlik”** isminin antonim qarşılıqlığına rast gəlirik. Bu sözün antonimi **“ayrılıq”** sözüdür. Bu sözlərin kökləri də, özləri də antonim münasibətindədir. Məs: *Millətin xilasını ancaq birlikdədir, ayrılıq faciəmizin əsasıdır.*

2. Sifətin antonimliyi. Məlumdur ki, antonimlik daha çox əlamətə müəyyənləşdiyi üçün bu sahədə sifətlərin rolu böyükdür. “Bir” sayının iştirakı ilə yaranan sözlərdə antonimlik sinonimlik qədər zəngin olmasa da, kifayət qədər

rəngarəngdir. Sifətlərdən aşağıdakılar antonim münasibətinə girir: **Birgə-ayrı//ayrıca// ayrılıqda// tək// təklikdə**. Məs: *Fermerlərin birgə fəaliyyəti nəticəsində məhsuldarlıq ikiqat artmışdır* (“Xalq qəzeti”).

3. Felin antonimliyi. Fel də əslində əşyanın ayrılmaz atributlarından, deməli, əlamətlərindəndir, ona görə burada da antonimliyin olması təbii bir haldır. “Bir” sayının iştirakı ilə yaranan bəzi fellər də başqa sözlərlə antonimlik münasibətinə girir. Bu sözlər dilimizdə azlıq təşkil edir: **birdəşmə-ayrılmaq**. Məs: *Bir zaman daha güclü birdəşmə üçün indi ayrılmalıyıq* (M.Hüseyn). Burada da yazıçı gözəl bir antiteza yaratmışdır.

4. Zərfin antonimliyi. Zərf də əlamət bildirdiyindən onlarda da antonimliyə nisbətən geniş şəkildə rast gəlmək mümkündür: **arabir//hərdənbir-həmişə//daim(a)// ardıcıl//müntəzəm//addımbaşı**. Məs: *İmran arabir gözəlti qızı süzürdü, Nərgiz müəllimə isə daim özünü məşğul göstərirdi* (İ.Şıxlı).

Dissertasiyanın «Нятія» hissəsində айры-айры фясилляриндя иряли сирцяня фикир вя мцлащизяляр цмумиляшдирилмишдир.

Мювзу иля бабы мцяллифин ашабыдакы мягаляляри дярь олунмушдур:

1. Бязи фразеоложи бирляшмялярин мяншяйиня даир // Дил вя ядябийят (бейнялхалг елми-нязари журнал), 2009, № 5 (71), с. 75-76

2. The compound nouns forming by the participation of the Word “bir” (one) // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, 2010, № 12, с. 260-263

3. «Бир» сюзцн иштиракы иля йаранан мцякякяб сифятляр // Кцдлтцр еврени, 2010, № 2 (6), с. 66-71

4. «Бир» сюзцнцн тякрарынын сюз йарадыгылыбында ролу // Тядгигляр, Багы, 2010, № 1, с. 128-137

5. «Бир» сюзцнцн иштиракы иля йаранан фелляр / Азярбайжан Республикасы Тящсил Назирлийи, Докторантларын вя эянь тядгигатчыларын ХВ республика елми конфраансынын материаллары, Багы, 2011, с. 122-123

6. Мцасыр Азярбайжан дилиндя фразеологизмлярин формалашмасында «бир» сайынын ролу вя мювгеи // Багы Университетинин Хябярляри, Щуманитар елмляр сериясы, 2011, № 3, с. 28-35

7. Бириньи компоненти «бир» олан бязи мцякякяб сюзлярин тящлилия даир // Дил вя ядябийят (бейнялхалг елми-нязари журнал), 2012, № 4 (84), с. 72-73

8. Bir «один» в образовании числительных и местоимений в современном азербайджанском языке // Вестник Томского государственного педагогического университета (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). Выпуск 10, 2013, с. 119-123

9. Особенности лексем, образованных с помощью числительного bir «один», в современном азербайджанском языке // Вестник Кемеровского государственного университета, Выпуск 1 (57), 2014, с.

10. “Bir” sayının iştirakı ilə yaranmış insan anlayışı bildirən sözlər // Дил
вя ядзбиййат (бейнялхалг елми-нязари журнал), 2014, № 1 (89), с.

РОЛЬ ЧИСЛИТЕЛЬНОГО *bir* «ОДИН» В СЛОВООБРАЗОВАНИИ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Диссертационная работа состоит из «Введения», трех глав, «Заключения» и списка использованной литературы.

Во «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, целях, задачах, источниках и методах исследования, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава называется «Части речи, образованные с помощью числительного *bir* «один», в современном азербайджанском языке». В данной главе, состоящей из восьми подглав, на основе конкретного фактического материала словарей и художественной литературы анализируются особенности слов различных частей речи, образованных с помощью числительного *bir* «один» в современном азербайджанском языке. Указывается, что с помощью этого числительного новые слова образуются в основном морфологическим и синтаксическим способами. Степень продуктивности числительного *bir* в словообразовании представлена в следующей последовательности: прилагательные, существительные, наречия, глаголы, местоимения.

Вторая глава – «Лексико-семантические особенности слов, образованных с помощью числительного *bir* «один» - состоит из трех подглав. Исследование слов, образованных с помощью числительного *bir* «один» в современном азербайджанском языке, позволило выявить его продуктивность и специфику в образовании терминов, фразеологических единиц. Факты наглядно свидетельствуют о высокой продуктивности числительного *bir* в образовании фразеологизмов, отличающихся структурно-семантическим богатством и разнообразием.

В третьей главе «Стилистические особенности слов, образованных с помощью числительного *bir* «один» систематизируются стилистические особенности числительного *bir* «один», отмечаются также полисемия, омонимия, синонимия и антонимия в системе слов, образованных с помощью числительного *bir*, а также их синонимические и антонимические отношения с единицами, образованными от других слов. Анализ показал, что числительное *bir* формирует синонимические, антонимические ряды, компоненты которых широко употребляются как в разговорной речи, так и в художественных произведениях в различных стилистических целях.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

**THE ROLE OF THE NUMERAL “BIR” (ONE) IN THE
WORD-FORMATION OF THE CONTEMPORARY
AZERBAIJANIAN LANGUAGE**

The dissertation consists of “Introduction”, three chapters, “Conclusion” and bibliography.

In “Introduction” are substantiated the urgency of the subject, the scientific novelty, theoretical and practical significance of the work; is given information about the object, purpose, tasks, sources and methods of the research, about the appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter “The parts of speech formed by means of the numeral “bir” in the contemporary Azerbaijanian language” consists of eight paragraphs. In this chapter on the concrete factual materials from the dictionaries and fiction are analysed the peculiarities of the words of the different parts of speech formed by means of the numeral “bir” in the contemporary Azerbaijanian language. It is emphasized that new words are formed by means of this numeral in morphological and syntactic ways. The degree of productivity of the numeral “bir” in the word-formation is presented in the following sequence: adjectives, nouns, adverbs, verbs, pronouns.

The second chapter “The lexical-semantic peculiarities of the words formed by means of the numeral “bir” consists of three paragraphs. Study of the numeral “bir” in the contemporary Azerbaijanian language makes it possible to reveal its productivity and specificity in formation of terms, phraseological units. The facts are evidence of high productivity of the numeral “bir” in formation of phraseological units that are notable for structural-semantic wealth and variety.

In the third chapter “The stylistic peculiarities of the words formed by means of the numeral “bir” are systematized the stylistic peculiarities of the numeral “bir”, are also noted polysemy, homonymy, synonymy and antonymy in the system of words formed by means of the numeral “bir” and their synonymic and antonymic relations with the units formed from the other words. The analysis shows that the numeral “bir” forms synonymic, antonymic rows the components of which are used both in spoken language and in fiction with the different stylistic purposes.

In “Conclusion” are generalized the main results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЭЛЬНАРА ИЛЬХАМ ГЫЗЫ ТАГИЕВА

**РОЛЬ ЧИСЛИТЕЛЬНОГО ВІR «ОДИН» В
СЛОВООБРАЗОВАНИИ СОВРЕМЕННОГО
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ – 2014